

Ty skyndar iag mig tijt

Om att läsa, lära och närvara i en bibelberättelse

VALBORG LINDGÄRDE

Valborg Lindgärde är filosofie doktor i litteraturvetenskap vid Lunds universitet.

valborg.lindgarde@insatnet.nu

Om man som forskare fastnat för äldre tiders litteratur, för böcker och bokmarknad och litteraturspridning, kan man, som ett slags nördig nöjesläsning, fördjupa sig i de tryckta bokauktionskatalogerna från 1700-talet, det vill säga de förteckningar som finns över enskilda mäns – uteslutande mäns – bokinnehav inför försäljning efter ägarens bortgång.¹ Vad är det man får ut av det?

Man får naturligtvis en bild av ägarens intresseområden. Att Ronnebysonen Haquin Spegel (1645–1714), som sökte lära gotlänningarna att sjunga psalmerna på svenska och inte på danska och som skrev om skapelsen, inspirerad av Anders Arrebo (1587–1637), och om paradiset i John Miltons (1608–1674) efterföljd, hade ett rikt och lärt bibliotek med ovanligt många skrifter på engelska och danska vid sidan av de mer självklara språken latin och tyska. Att Elias Brenner (1647–1717), som var konstnär, numismatiker och fornforskare, hade böcker som anknöt till hans specialiteter, och därtill även till den skrivande hustruns, Sophia Elisabet Brenner (1659–1730), med tysk litteratur och läroböcker i tyskt författarskap. För att nu nämna två exempel.

Man får även en möjlig bild av litteratur i funktion. Tillfällesvers och likpredikningar förekommer ofta, samlade under en post. ”Ett band med

1. Artikeln är en reviderad version av den föreläsning som författaren höll den 15 juni 2023, då hon tilldelades Anders Nygren-priset av teologiska fakulteten vid Lunds universitet.

200 grafskrifter”, kan det stå. När tillfället var förbi kunde gravdikten bli en uppbyggelseskrift och likpredikningarnas personalier förnöja läsaren som ett slags miniromaner.

Man kan notera att litteraturen för det andliga livets behov är rikligt företrädd, i en del bibliotek mer än i andra.

Dessa förteckningar kan även ge en uppfattning om enskilda verks spridning. Sophia Elisabet Brenners diktsamling 1713 bör ha tryckts i större upplaga än den postuma samlingen 1732 – jag återkommer till henne. Jesper Swedbergs (1653–1735) arbete om det svenska språket, *Schibboleth* som trycktes 1716, förekommer ofta liksom Haquin Spegels skapelseepos, *Guds Werk och Hwila*, nästan alltid utan författarnamn; den trycktes anonymt och man var länge osäker på vem författaren var, och man tvistade. Gösta Lext (1912–1988), som dokumenterat bokinnehav i Göteborg enligt bouppteckningar där åren 1720–1809, konstaterar att frekvensen av detta verk överträffades endast av bibel, psalmbok, katekes och manuale.²

Brukspatron Jacob Möhlman (1685–1761) var en beläst man och hans bibliotek, omfattande svensk och utländsk litteratur, torde under hans tid ha varit ett av de värdefullaste och största i privat ägo. När arvingarna tagit undan hälften, gjordes en förteckning inför bokauktionen 1769 och den upptar drygt 4 600 nummer, inte sällan med flera titlar under samma post.³

Här är andaktslitteratur, inklusive predikosamlingar, rikligt företrädd. Den mycket spridda och flera gånger tryckta andaktsboken *En Christens gyllende Clenodium* var i Möhlmans bibliotek enligt uppgift klädd i svart sammet och med silverspännen, och Maria Euphrosyne De la Gardies (1625–1687) kompilerade andaktsbok 1681, *Der Geistlich-hungerigen Seelen Himmelsches Manna* som trycktes i få exemplar, fanns här i läderband – ett synnerligen påkostat band hade Maria Euphrosyne förärat sin svägerska drottning Hedvig Eleonora (1636–1715) och det finns nu i Kungliga bibliotekets raritetssamling.⁴ Brukspatron Möhlman ägde också Martin Chemnitz (1522–1586) *Passio*, predikningar över Jesus lidandes historia, översatta till svenska 1644 av Arvidus Olai (1609–1663).

Katalogerna berättar alltså om omfångsrika bibliotek. Idealet var att vara en polyhistor.

Bevarade bokauktionskataloger kan på detta sätt berätta för oss om bokägande, litteraturspridning och kanske läsning, om mångspråkighet och ämnesinriktning.

2. Gösta Lext, *Bok och samhälle i Göteborg 1720–1809*, Göteborg 1950, 232.

3. *Förteckning på framledne bruks-patron, wälborne hr. Jac. Möhlmans ansenliga boksamling*, Stockholm 1769.

4. *Förteckning*, 90, 319.

Två betraktelser över Jesus lidande och död

År 1996 försvarade jag en avhandling om versifierade betraktelser, det vill säga meditationer, över Jesus lidande och död, avfattade på svenska eller översatta till detta språk och tryckta under 1600- och 1700-talen.⁵ Jag hade satt mig före att beskriva genren, även vad gäller frekvens. Om jag då haft förstånd att ägna dessa bokauktionskataloger uppmärksamhet, hade en hel del tidsödande möda besparats mig. Här hade jag kunnat finna nästan alla de femton titlar jag då lyckades identifiera efter att ha sökt i bibliotekens kortkataloger – detta är ju länge sedan, i slutet av förra seklet, då ingen datoriserad katalog fanns att tillgå för en arbetsunderlättande sökning. Det händer att titlarna i dessa boksamlingar är ordnade på ett sätt som tyder på viss genremedvetenhet.

Två av de längre passionsdikterna kom av trycket ungefär samtidigt och de tycks också av bokauktionskatalogerna att döma ha varit de mest spridda. Sophia Elisabet Brenner färdigställde sin betraktelse, en 375 sexradiga strofer lång alexandrindikt, för att överlämna den till ständerna 1727 som tack för att hon vid den tidigare riksdagen utlovats makens inestående lön och därtill en författarpension.⁶ Om hon fick några pengar är väl osäkert – från löfte till handling kunde steget vara långt. Arbetet med detta diktverk hade pågått en längre tid; tjugo år tidigare, 1707, hade den aviserats som ett verk i vardande i tidskriften *Holmia Literata*. Troligen uppmuntrad av denna skrift på bokmarknaden slutförde Jacob Frese (ca 1690–1729) sin lika omfattande betraktelse över lidandeshistorien och den har tryckåret 1728.⁷ Till grund för deras framställning ligger Johann Bugenhagens (1485–1558) harmonierade passionshistoria, den som från 1695 och in i vår egen tid har funnits i psalmböckerna. Frese har Bugenhagens indelning i sex akter, hos Brenner är den inte markerad. Båda börjar dock med Jesus födelse – ”hwar wid lag skal iag tit lidande begynna”, frågar sig Brenner och svarar med att låta oss se den allsmäktige som ett litet barn i ett kreatursstall.

Sophia Elisabet Brenner var vid denna tid en mycket uppburen skald, yrkesförfattare har det sagts, tillfällesdiktare som de flesta, flerspråkig – barndomshemmet språk var tyska, latinet erövrade hon som elev i Tyska skolan. Hon var alltså lärd och hade marknadsförts energiskt av maken Elias Brenner och vänner som vårt lands svar på andra länders lärda kvinnor,

5. Valborg Lindgärde, *Jesu Christi Pijnos Historia Rijmwijs betrachtad: Svenska passionsdikter under 1600- och 1700-talet*, Lund 1996.

6. Sophia Elisabet Brenner, *Wärs Herres och Frälsares Jesu Christi alldraheligaste Pijnos Historia Rijmwijs betrachtad*, Stockholm 1727.

7. Jacob Frese, *Passions-Tankar, Eller Betraktelser, Öfwer Wår Wälsignade Frälsares Blodige Pino och Döds-Kamp; Under Siukligt tilstånd Fattade*, Stockholm 1728.

Anna Maria van Schurman (1607–1678) exempelvis.⁸ Den svenska stormakten var i trängande behov av just detta, en lärd kvinna att visa upp. Vår nordiska Sapfo – det var en av hedersbenämningarna – blev drygt sjuttio år och när hon dog år 1730 hade hon varit verksam som poet ett halvsekel, längre än någon annan av de samtida skalderna. Hemmet hade varit en mötesplats för författare och andra kulturpersonligheter med en värdinna som var läst och beläst och som talade latin med gäster från fjärran land. Nu visade hon alltså ständerna sin tacksamhet med en lång versifierad betraktelse över Jesus lidandes historia och hade ”ingen heligare, dyrare och värdigare materia eller ämne, til mitt syfftemåhl utvälja kunnat”.⁹

Jacob Frese var yngre. Han kom från den mångspråkiga kulturstaden Viborg som blev ett offer för ryskt anfall 1703 och gjorde en flykt nödvändig. Via Åbo hade han kommit till Stockholm runt 1710, där han blev en i kretsen runt makarna Brenner – och en flitig skald, också han. Han var sjuklig och när feberfrossan, som kanske var malaria, ansatte honom varje vår, fattade han pennan för att formulera sig i bunden form om livets skönhet och skörhet och om dödens ständiga närvaro.¹⁰

Dessa båda passionsdikter är viktiga bidrag till den svenskspråkiga litteraturen. Diktformen var statustyngd som den kristna världens svar på den klassiska litteraturens stora episka verk och den var rikt företrädd på det tyska språkområdet. Företalen avslöjar motiv. I synnerhet Sophia Elisabet Brenner hade ett språkpatriotiskt nit och det låg i tiden. Hon ville i sin diktning visa att svenskan var ett fullgott litterärt språk och att det kunde och skulle brukas väl. I företalet till läsaren förklarar hon:

Hwarföre iag ock gierna tilstår, at the som endast söka uti Poesien thet ordapång hwarmed thensamma gierna yfwas wil, torde finnas mißnögde, emedan iag mer varit monn at röra läsarens hierta, än at igenom mycket konstlande förnöija hans öron.¹¹

8. Om Sophia Elisabet Brenner, se Valborg Lindgärde, ”Inledning”, i Valborg Lindgärde (red.), *Samlade dikter av Sophia Elisabet Brenner: I. Poetiske dikter 1713: 1. Text*, Stockholm 2009, vii–lxxii; Valborg Lindgärde, ”Inledning”, i Valborg Lindgärde (red.), *Samlade dikter av Sophia Elisabet Brenner: II. Poetiske dikter 1732 och övriga dikter: 1. Text*, Stockholm 2017, vii–xciii.

9. Brenner, *Wärs Herres och frälsares Jesu Christi alldrabeligaste pijnos historia*, dedikationsbrevet till ”Samptl. Riksens Högl: Ständer”.

10. Om Jacob Frese, se Sven Christer Swahn, *Jacob Frese: Från en finlandssvensk 1700-talsförfattares liv och dikt*, Stockholm 1971.

11. Brenner, *Wärs Herres och frälsares Jesu Christi alldrabeligaste Pijnos Historia*, företalet till ”Gunstige Läsare”.

Ordet ”ordaprång” är ett viktigt Brennerord. Med en gratulationsdikt hade hon uppvakttat Jesper Swedberg när han efter många om och men år 1716 kunde trycka *Schibboleth*, arbetet om ”Svenska Språkets Rycht och Rich-tighet”. De hade funnit varandra i en gemensam omsorg om det svenska språket, ett språk utan just ”ordaprång”.¹² Bakom detta att, som hon förtyd-ligar i detta företal, hellre vara ”klar och tydlig” än söka ”någon besynnerlig swafsande wältalighet” anas en respekt för bibelordets klarhet: ”Wersen bör sannerligen hafwa sin prydnad; dock sådan, at texten therjämte behåller hela sin krafft.”¹³

Betraktelse som beskådande och betänkande

Traditionen att återge Jesus lidandes historia var lång. I Eric Wennæsius (1641–1684) översättning av Josua Stegmans (1588–1632) *Christus Agonizans* ingår en ”Förteckning på de Böcker som i synnerhet angå Wärs Herres Pij-nos Historia på vårt Swenska Språk utgångne”, tjugofem till antalet.

Det predikades flitigt, varje år i två omgångar över alla akterna, och de tryckta predikningarna och meditationerna är åtskilliga. Laurentius Petri (1499–1573) predikningar med tryckår 1573 kom sedan i omtryck 1609, Martin Chemnitz passionspredikningar är nämnda, år 1726 trycktes Martin Luthers (1483–1546) predikningar i ämnet, ofta förekommande i förteck-ningarna över lärda mäns bokinnehav. Haquin Spegels *Passions-Andackt*, de predikningar som han hållit för hovet på 1680-talet, kom att tryckas 1723 och på nytt 1727 – dock enligt Gösta Lext inte lika frekvent förekommande i Göteborgshemmens bokhyllor som hans skapelseepos.¹⁴ Under det mycket psalmrika 1600-talet formulerades åtskilliga psalmer om Jesus lidande och död, och de hade längd. Spegels ”Min siäl tu måste nu glömma” omfattade, för att nämna ett exempel, trettio tre strofer à sju versrader.¹⁵ Den bibelepiska traditionen i det svenska språkområdet var också lång; Olaus Petris (1493–1552) passionsberättelse har tryckåret 1556.

Olaus Petri återberättade händelseförloppet i bunden form, närmast för att underlätta inlärandet, och endast undantagsvis smyger sig en tolkning

12. Sophia Elisabet Brenner, ”Til Hans Högwyrdighet Biskopen Herr Doct. Jesperus Swedberg Öfwer theß av trycket nyligen vtgångne *Schibboleth*”, i Valborg Lindgärde (red.), *Samlade dikter av Sophia Elisabet Brenner: II. Poetiske dikter 1732 och övriga dikter: 1. Text*, Stockholm 2017, 159–160; Valborg Lindgärde, ”Til Hans Högwyrdighet Biskopen Herr Doct. Jesperus Swedberg [1716]”, i Valborg Lindgärde (red.), *Samlade dikter av Sophia Elisabet Brenner: II. Poetiske dikter 1732 och övriga dikter: 2. Kommentar*, Stockholm 2023, 132–135.

13. Brenner, *Wärs Herres och Frälsares Jesu Christi alldrabeligaste Pijnos Historia*, företalet till ”Gunstige Läsare”.

14. Lext, *Bok och samhälle*, 232.

15. Esbjörn Belfrage, *1600-talspsalm: Litteraturhistoriska studier*, Lund 1968, 231–301. Från det tyska språkområdet kan nämnas Paul Gerhards (1607–1676) psalm ”Die Passion aus den vier Evangelisten” med trettio strofer à tolv versrader.

in: ”Judas Scharioth/ en aff the tolff/ | Tilförenne itt fåår/ men nu en argh vlff.”¹⁶ Det är uttalat en undervisning. Spegel däremot, och då är vi mycket längre fram i tiden, för i sin psalm in det betraktande jaget: ”Min siäl tu måste nu glömma | Al werldenes lusta snöd, | Och ej något annat berömma | Än Jesu kors och död.”¹⁷

Hos Brenner och Frese tas betraktelsen ännu ett steg längre. Med retorikens regelverk och tidens stilfigurer som hjälpmedel för att förstå och förklara iscensätter de ett händelseförlopp där ett betraktarjag är närvarande i händelsernas mitt. Vi kan känna igen detta berättargrepp från de tonsatta passionerna vid denna tid, av Johann Sebastian Bach (1685–1750) framför allt. ”Ty skyndar iag mig tijt”, kan det heta när denne betraktare måste hasta vidare efter att ha stannat upp ett tag för att reflektera över det som hänt och dess betydelse i den egna frälsningshistorien.¹⁸ Det är alltså en dubbel betraktelsesituation, ett jag som ser och är med, ja, nu och då även söker påverka händelseförloppet, och ett jag som samtidigt betraktar i meningen reflekterar över det som händer och sker, inte minst som en självvrannsakan: ”Hwad har tu icke tählt för mina synders skull?”¹⁹

Avbrotten för detta slags reflexioner formar i dikten en dramatisk rytm, men avbrotten får inte bli för långa. Betraktarjaget måste ju skynda ifatt, ifatt Jesus och lärjungarna, för att finna dem i Getsemane eller hos Kaifas eller Pilatus, för att iaktta, reagera och agera – och undervisa även mig som medvandrande betraktare. I detta dras nämligen vi, sentida läsare, med: ”Giör föllie med min Siäl, tijt Frälsaren tar vägen.”²⁰

I detta dramas eviga nu söker betraktaren vända händelseförloppet. Men Judas, kan det heta, ”Tu olycksalige! hwad gierning wilt tu giöra? Betänk och ångra dig!”²¹ Och till Petrus där vid kolelden närmast ropas det: Gå därifrån! Detta försök att ändra skeendet väcker hos den skrivande skalden Brenner svåra kontrafaktiska frågor: hur hade det gått med försoningsverket om Judas verkligen hade ångrat sig, om människorna hade trott på Jesus, om Pilatus hade släppt Jesus fri? En följdfråga infinner sig: kan en god och allsmäktig Gud verkligen låta människor bli ondskans – Satans – redskap i sitt försoningsverk, offra människor på det sättet? ”Nei, Gud är rätt så rijk

16. Olaus Petri, *Wärs Herras Jesu Christi pina och vpståndelse såsom thetta aff alla fyra euangelisterna är vthdraget*, Stockholm 1556.

17. Citerad i Belfrage, *1600-talspsalm*, 231.

18. Brenner, *Wärs Herres och Frälsares Jesu Christi alldrabeligaste Pijnos Historia*, 26.

19. Brenner, *Wärs Herres och Frälsares Jesu Christi alldrabeligaste Pijnos Historia*, 58.

20. Brenner, *Wärs Herres och Frälsares Jesu Christi alldrabeligaste Pijnos Historia*, 23.

21. Brenner, *Wärs Herres och Frälsares Jesu Christi alldrabeligaste Pijnos Historia*, 20.

på redskap som på råd, | Han ingens värsta will, han ingens ofärd wåller”, så kan ett svar lyda på denna återkommande fråga.²²

Det är som sagt retorikens grepp och tidens litterära stilideal med exempelvis paradoxer och antiteser som tas i den andliga diktningens tjänst, för att lära och för att beröra. Den lilla familjens flykt undan Herodes till Egypten tolkas i den egna frälsningshistorien: din landsflyktighet ger mig evig borgarrätt i paradiset. Återkommande söker betraktaren finna de rätta orden för att förstå och förklara förhållandet mellan gudomlig allmakt och mänsklig vanmakt i Jesus lidande, och den tänjer på språkets möjligheter att förklara den inkarnerade guden i krubban i Betlehem eller på korset på Golgata – där ”lämnas Gud af Gud förlåten”, det vill säga övergiven.²³

Samtidigt är detta betraktarjag ett skrivande jag som nu och då, överväldigad av känslor, tvingas lägga ner pennan och ta igen sig för att orka vidare, fullfölja det föresatta arbetet: ”min penna stöter mot, | Jag stamrar här tilwägż och mina tanckar slöga | Begripa ingenting” eller utrop som ”Här stanar hand och hug, här kommer jag til korta!”²⁴ Stilgreppet, aposiopesen, hörde tiden till.

Jag kan nu inte låta bli att fundera över var exempelvis Sophia Elisabet Brenner fick allt ifrån. Hon var beläst också inom tysk litteratur och jag förmodar att hon kan ha låtit sig inspireras till sitt verk av de lika brett upplagda tyskspråkiga passionsdikterna. Ännu hade inte begreppet plagiat uppfunnits, och det var inte alltid man uppgav om det man gick till tryckeriet med var en översättning, men jag har inte kunnat belägga någon förlaga, inte heller till Freses dikt. Däremot hade hon uppenbarligen läst Samuel Columbus (1642–1679) *Den Bibliske Werlden*, tryckt första gången 1674. Den omfattar som titeln anger det hela, skapelsen, syndafallet, uppriktelsen, uppståndelsen och domen. Även den finner vi ofta i bokauktionskatalogerna, och den hade i vart fall Sophia Elisabet Brenner haft i sin hand. Om Jesus heter det nämligen hos henne som ett eko av Johannesprologen: ”tu som sielf äst ordet, | Igenom hwilket ord, hwad giort är, giort är wordet”, och hos Columbus: ”Igenom hwilket Ord/ hwad giordt är/ giordt är wordet.”²⁵ Det är möjligt att hon även läst Spegels stora skapelseepos, *Guds Werk och Hwila*, som fanns därhemma i familjebiblioteket; att Frese hade gjort det är tydligt. Orden om Maria, ”En GUD af Qwinno-qwed blir fram

22. Brenner, *Wärs Herres och Frälsares Jesu Christi alldrabeligaste Pijnos Historia*, 17.

23. Brenner, *Wärs Herres och Frälsares Jesu Christi alldrabeligaste Pijnos Historia*, 113.

24. Brenner, *Wärs Herres och Frälsares Jesu Christi alldrabeligaste Pijnos Historia*, 20, 47.

25. Brenner, *Wärs Herres och Frälsares Jesu Christi alldrabeligaste Pijnos Historia*, 42; Samuel Columbus, *Samlade dikter: 1. Fem diktsamlingar*, Stockholm 1994, 75.

i Liuset förd: | Hon blir sin Broders Brud: sin egen Faders Amma”, är hämtade närmast ordagrant ur Haquin Spegels skapelseepos.²⁶

Nu brukar vi litteraturforskare vara återhållsamma med frågor om dokumenterbar påverkan, i synnerhet för tidigmodern tid då man hade ett rikt förråd av språk och bilder, av litteratur och tankemönster att tillgå. Författaren var, med en bild från Nya testamentet, som en välbärgad man som ur sitt förråd kunde ta fram både nytt och gammalt likt en skriftlärdd i gammal tid (Matt. 13:52). Visthusboden var fylld och tillgänglig för var och en. Men ändå: här är en kvinna i Stockholms borgerskap, bokläsande och bildad visserligen, uppmärksam elev vid Tyska skolan men inte studerad vid akademien. Var fick hon allt ifrån? Den figurala bibeltolkningens grepp kunde hon: i örtagården Getsemane ska den lystnad botas som drabbade Eva i lustgården Eden, och bilden av Jesus som trampar vinpressen kände hon.

Inkarnationens mysterium ger hon ett språk, frågan om den lidande gudens allmakt och vanmakt grubblar hon över. Jag kan nog tycka det är intressant hur hon, med klokskap och insikt, förmår att göra bruk av vad hon fann i denna visthusbod. Som god poet tillåter hon sig förstås att leka med orden enligt tidens skick och bruk och smak: ”Thet forna helleberg är nu en tårekälla”, heter det om den gråtande Petrus när han hört tuppen gala och mött Jesus blick.²⁷ Men hon är återhållsam i jämförelse med skaldekollegan Frese.

Hans passionsbetraktelse har nämligen en betydligt högre affektnivå. Intensiteten är starkare med hopningar, antiteser och paradoxer, kiasmer och parallellismer. Freses betraktare tar generöst tidens stilfigurer i sin tjänst, exempelvis när denne låter oss följa med till den nattliga ångestkampen i Getsemane: ”Min GUD! jag wänder mig igen Din kamp at se, | Du fins, där jag Dig än i Örtegården söker.”²⁸ I en framförståll liknelse med effektfulla allitterationer söker han åskådliggöra kampens intensitet:

Som Åskian höga Trän och Toppar sönderslår,
All grönska sweder opp, samt stam och grenar bryter:
Som Stormen bleka blad af Biörken rista rå'r;
Så äst du underbögd, och ned i Stoftet ryter.²⁹

26. Frese, *Passions-Tänkar*, 18; Haquin Spegel, ”Första Dagsens Arbet”, i Bernt Olsson & Barbro Nilsson (red.), *Samlade skrifter av Haquin Spegel: I. Guds werk och hwila: 1. Text*, Stockholm 1998, 61.

27. Brenner, *Wärs Herres och Frälsares Jesu Christi alldrabeligaste Pijnos Historia*, 39.

28. Frese, *Passions-Tänkar*, 57.

29. Frese, *Passions-Tänkar*, 58.

”Naturen lider twång” i Freses dikt, det är tydligt.³⁰ Denna stegrade känslointensitet i betraktandet är tydlig redan i dedikationstexten. Om Brenner tillägnar sin dikt rikets höga ständer så dedicerar Frese sin betraktelse till frälsaren själv – och dedikationstexten är lång. Här låter han en figurdikt, satt i avvikande stil, visuellt bilda den bågare där betraktaren har samlat Jesu tårar, svett och blod, allt blandat med de tårar han själv som medlidande fällt:

Den förskräckelse och Ångest/ som jag sedt:
Den Blod-swett/ som jag efter Dig i Örtegården samkat:
De tårar/ som jag under ditt Lidande uptagit:
De strimmor/ som jag räknat:
De Blodsår/ som jag warse blifwit;
Dem
hafwer jag
med mycken bedröfwelse betraktat;
med många tårar beklagat:
med tusende suckar blandat/
och
här troligen förwarat.³¹

”Wersen bör sannerligen hafwa sin prydnad; dock sådan, at texten therjämte behåller hela sin krafft”, skrev Brenner i sitt företal till läsaren.³² Jacob Frese var inte restriktiv med versens ”prydnad”.

Det finns ytterligare några beaktansvärda skillnader mellan dessa båda betraktelser. Frese låter Bugenhagens aktindelning strukturera texten också på textytan. Därtill har han marginalnotiser och rikligt med hänvisningar till bibeltexter liksom en riklig förekomst av det som brukar benämnas ”dramatisk stil”, det vill säga text markerad i fetstil. Så är det också i Haquin Spegels *Passions-Andackt* och det är uppenbart att Frese flitigt läst detta verk när han arbetade på sina *Passions-Tankar*. Många bibelreferenser, inte minst till Jesus Syraks vishet, överensstämmar, återkommande varningar för rättsröta och orättrådiga domare likaså. Brenner låter däremot sin text vara ren, kanske för att den ska behålla ”hela sin krafft”, möjligen också för att inte störa meditationen, ett antagande jag hämtar från Bengt Hägglunds (1920–2015) viktiga inledning till Gerhards *Heliga betraktelser*. I de första upplagorna av sina meditationer, skriver Hägglund, ”utelämnade författaren alla

30. Frese, *Passions-Tankar*, 8.

31. Frese, *Passions-Tankar*, 4.

32. Brenner, *Wärs Herres och Frälsares Jesu Christi alldrabeligaste Pijnos Historia*, företalet till ”Gunstige Läsare”.

hänvisningar till Bibeln och andra skrifter för att inte därmed störa den meditativa läsningen”.³³ Det kan även noteras att Sophia Elisabet Brenner säger sig återkommande vilja skriva en lovsång medan Jacob Frese, under mycken gråt, frambär en ”Klage Wiso”.³⁴

Ämnet, Jesus vandring mot sin död, ger betraktaren osökt anledning till egen dödsberedelse. ”Det torde til äfwentyrs wara dig bekandt”, skriver Frese inledningsvis till sina läsare, ”at min Sol redan warit närmast til sin nedergång” och i dikten formulerar han återkommande denna tanke på livets snara slut. ”Min Siäla-Wänn!”, utbrister han efter att ha varit med Jesus i Getsemane, ”när jag i kamp med döden står, | Lät då Din Blodswett mig til kraftig styrkio komma.”³⁵ Frese var som nämnt sjuklig, och Sophia Elisabet Brenner närmade sig de sjuttio, en för tiden hög ålder. Hennes bön vid samma tillfälle i betraktelsen lyder:

Min Frälsare, förlän at iag med tacksam tanka,
Tin dyra blodswett, må min Siäl til swalkning sanko,
Lätt, när then kalla swett sidst bryter ut på mig,
Tin ångst-swett i min ångst mig then försäkring gifwa,
At ingen uhr tin hand mig mächtig är at rifwa,
Och at iag ingen ann’ kan höra til än tig.³⁶

Såväl Frese som Brenner finns naturligtvis, som nämnt, i en tolkningstradition med tillgång till ett rikt förråd av formuleringar och tankefigurer, vilket man påminns om inte bara genom dessa deras inbördes likartade formuleringar vid detta uppehåll i örtagården utan även vid läsningen av tidens andaktslitterära skrifter i ämnet *preparatio ad mortem*. I den sjunde meditationen, den som handlar om Jesus lidande, skriver sålunda Johann Gerhard: ”Christus hafwer för vår skull swettat blod/ på thet dödsens förderfwelige kallswett/ icke skulle oß vti vårt siäletog plåga och wanmächta.”³⁷ Just denna skrift ingick för den unga Sophia Elisabet Brenner i latinstudierna vid

33. Bengt Häggelund, ”Inledning”, i Johann Gerhard, *Heliga betraktelser: Sacrae meditationes*, Skellefteå 1993, 9.

34. Brenner, *Wärs Herres och Frälsares Jesu Christi alldrabeligaste Pijnos Historia*, 2, 117; Frese, *Passions-Tankar*, 47.

35. Frese, *Passions-Tankar*, 4, 60.

36. Brenner, *Wärs Herres och Frälsares Jesu Christi alldrabeligaste Pijnos Historia*, 30.

37. Johann Gerhard, *Meditationes sacrae, eller LI gudelige helige betraktelser*, Stockholm 1696, 39–40. Meditationerna publicerades första gången 1606 på latin, därpå på tyska. De översattes redan 1617 till svenska av Jacobus Johannis Ulphinus (ca 1590–ca 1630), därpå av Johan Sylvius (1620–1690), tryckta 1671 och 1696. Gerhard, *Heliga betraktelser*, är Bo Sture Vikings översättning från latinet.

Tyska skolan.³⁸ Om diktens jag hos Frese bär drag av den värtalige förkunnaren i Spegels predikningar, har den som för ordet i hennes passionsdikt däremot närmare släktskap med Gerhards mediterande gestalt. Detta var två samtida passionsdikter i svensk litteratur, inbördes ganska olika.

Tack

Nu kommer jag till artikelns tredje del, mitt tack för Anders Nygren-priset, och detta tack vill jag rikta åt två håll.

Det första gäller till min barndoms läsarmiljö. Jag är uppvuxen i en familj och ett sammanhang som en gång benämndes just läsare och som fortfarande gjorde sig förtjänt av denna äretitel. Det lästes mycket men benämningen avsåg naturligtvis bibelläsningen. Predikstolen var centralt placerad i kyrkorummet och predikanten vandrade i sin predikan i Bibelns värld, eller i dess skog som Maria Küchen i ett sammanhang bekrivit den, en skog med höjder och förrådiska stup och ljusa gläntor.³⁹ Ibland vandrades det kanske vilse men vi som lyssnare gjordes ändå förtrogna med bibeltexterna. Detta var innan dagens favorituttryck ”jag tänker” slagit igenom och ”kruspråster” – benämningen är Jesper Swedbergs – fanns knappast. I söndagsskolan var det minnesverser, i ungdomsföreningen bibelstudier, ja, om det hanns med, blev det även ett litet bibelord för dagen vid frukosten där hemma innan man sprang till skolan, hämtat ur brödraförsamlingens hedervärda och anrika *Dagens lösen*.

Varför nämner jag detta? Denna läsarmiljö gav, som jag ser det, en kärlek till språket, den tränade ett kritiskt tänkande med den klassiska läsarfrågan ”Vad / Var står det skrivet?” och den gav därtill, och det är det som är av intresse här, ett slags förtrogenhet med Bibelns berättelser och språk. Denna förtrogenhet är en tillgång, ja, en nödvändighet för den som ägnar sitt forskarliv åt äldre tiders litteratur, inte bara den fromma litteraturen utan all – och den behöver inte vara så värst gammal. Den tidigmoderna författaren hade som sagt ett förrådsrum att tillgå i sitt skrivande, och här fanns framför allt den klassiska litteraturen och Bibeln på hyllorna. Den förra klarar jag sämre och får därför nödvändig hjälp med, men ekot av den heliga skrift kan jag – oftast – avlyssna och det är viktigt. Även den flyktigaste allusion kan vara betydelseproducerande. Hur går det manne om några år då tondövheten bland litteraturläsare och litteraturforskare tilltagit? Detta är en kompetensfråga och en attitydfråga. Och är man något religionsfobiskt

38. Sophia Elisabet Brenner, ”Kurtze Lebens-Beschreibung”, i Valborg Lindgärde (red.), *Samlade dikter av Sophia Elisabet Brenner: II. Poetiske dikter 1732 och övriga dikter: I. Text*, Stockholm 2017, 8–11.

39. Maria Küchen, ”Den stora skogen”, i Erik Aurelius & Mikael Wininge (red.), *Boken om oss alla: Tretton röster om Bibeln*, Uppsala 2015, 19–25.

lagd, borde man ändock kunna se Bibeln som en del av världslitteraturen. Ett tack alltså till de gamla läsarna!

Och ett tack, naturligtvis, till den teologiska fakulteten vid Lunds universitet för den överväldigande ära som med detta pris vederfarits mig. Detta mitt tack vill jag formulera som ett förslag till ett litet forskningsprojekt. Det är inte fråga om ett mångårigt sådant, och möjligen krävs det en del språklig fingerfärdighet för att få någon anslagsgivande myndighet att öppna plånboken. Här kan lite ordaprång och krus vara av nöden.

I de versifierade betraktelserna över Jesus lidande och död finns, som nämnt, ett jag närvarande som reflekterar, reagerar, dirigerar, följer med. Såväl Brenner som Frese låter som vi sett detta jag tankemässigt förbereda sin egen död parallellt med betraktelsen över Jesus död. Men är detta ”jag” Sophia Elisabet Brenner och Jacob Frese? Man ska vara försiktig med sådana slutsatser, har jag lärt mig. Hela livet, varje dag, är en *præparatio ad mortem*, något vi glömt bort men som då sågs som något självklart. Deras betraktarjag kan vi, var och en, identifiera oss med, och det är meningen. Meditationens textjag är det läsande jaget. Vi förbereder alla vår död. Vi ska alltså inte utgå från att vi i dikterna möter företalens åldrade Sophia Elisabet Brenner eller den sjuklige Jacob Frese, två skalder som såg slutet nalkas. Men det ligger nära till hands: ”jag finner at min Tid och ände [är] när”, konstaterade Frese i sin egen livssituation, ”Det syn’s hwart ögnablick til sidsta färden gälla”.⁴⁰

I sin imponerande avhandling om tyskspråkiga psalmer i det lutherska 1600-talet, psalmer som rör den förestående döden och den väntande evigheten, noterar Lukas Lorbeer en utveckling från reformationsårhundradet och genom 1600-talet som kan sammanfattas i ett förinnerligande, en individualisering och det han kallar ”Personalisierung”.⁴¹ Detta med förinnerligandet och individualiseringen, det ser vi även i Brennens och Freses passionsbetraktelser, och den kommentaren är vanlig när det gäller tidens andliga litteratur, inklusive psalmen. Jaget kommer på 1600-talet att ersätta ett vi i psalmen, brukar man säga, det andaktslitterära språket blir ett språk för själen, för att citera Stina Hansson.⁴² Men personifieringen kan vara värd en forskaruppmärksamhet och en tvärvetenskaplig studie. Det är den jag vill föreslå.

Personintresset är naturligtvis ett arv från renässansen – vi kan påminna oss de många porträtten i våra museer och konstsamlingar – men verkar

40. Frese, *Passions-Tankar*, 119.

41. Lukas Lorbeer, *Die Sterbe- und Ewigkeitslieder in deutschen lutherischen Gesangbüchern des 17. Jahrhunderts*, Göttingen 2012, 415.

42. Stina Hansson, *Ett språk för själen: Litterära former i den svenska andaktslitteraturen 1650–1720*, Göteborg 1991.

förstärkas under denna tidigmoderna tid. Vad gäller just porträttkonsten får den nu sin speciella framställningsform i kopparsticksporträtten, och jag tänker då speciellt på de porträtt som i den ovala omramningen anger den avporträtterades namn, födelse- och dödsår och är försedda med en underställd dikt som i den svenska kontexten närmast uteslutande är på latin en bra bit in på 1700-talet.⁴³ Dessa kopparstick kunde ju mångfaldigas på ett helt annat sätt än oljemålningen och vi ser dem inte minst som författarporträtt i böcker, kanske också i likpredikningar. Spegels porträtt kan man finna i hans *Passions-Andackt* 1723 och 1727. Det är Sophia Elisabet Brenners make Elias Brenner som tecknat och stuckit porträttet och den underställda dikten har Uppsalaprofessorn Johan Upmarck (1664–1743) som upphovsman. En glimt av tillkomstprocessen ger Elias Brenner då han den 9 februari 1715 ”i största hast” skriver till Erik Benzelius (1675–1743) i Uppsala:

Hr Biblioth:n behagar helsa hr Profess. Steuch och berätta honom, att Sahl. Erchebiskops Spegels portrait i koppar är färdigt utstuckit, och felas nu alenast bokstaferne, iag skall med det första öfversända honom och biskopinnan proftryck af det samma.⁴⁴

Ytterligare ett exempel: i Sophia Elisabet Brenners *Poetiske Dikter* 1732 kan skaldens porträtt ingå, en gång ritat och stucket av maken, och med underställda distika, på latin, som troligen har Johan Runius (1679–1713) som författare.

Detta slags porträtt verkar också ha varit samlarobjekt. Möhlman, brukspatronen med det mäktiga biblioteket, ägde enligt förteckningens nummer 247 In Quarto ”51. styck. förnäma Herrars Brösbilder stuckne i Koppar”.⁴⁵

Här skulle konstvetare och idéhistoriker kunna säga något om porträttkonsten och dess förändring över tid, en latinist tolka vad som egentligen sägs i undertextens distika, man skulle kunna få en karta över inte bara de avporträtterade utan även över konstnärer, kopparstickare och författare. I ett vidare sammanhang kan dessa porträtt, menar jag, ses som uttryck för tidens ”Personalisering”.

I detta sammanhang kan vi även uppmärksamma stilfiguren *akrostikon*, det vill säga bruket att låta strofers eller versraders första bokstäver bilda ett personnamn. Exempelen härpå, ”en humanistisk konstfullhet” med

43. En viktig introduktion ges i Erich Trunz, *Nobilitas literaria: Dichter, Künstler und Gelehrte des 16. und 17. Jahrhunderts in zeitgenössischen Kupferstichen*, Heide 1990.

44. Citerad i Eliel Aspelin, *Elias Brenner: En forskare och konstnär från Karlarnes tid*, Helsingfors 1896, 175. ”Hr Profess. Steuch” var Johannes Steuchius (1676–1742), gift med makarna Spegels dotter Elisabet Spegel (1688–1720).

45. *Förteckning*, 43.

Stina Hanssons ord, kan mångfaldigas, men några från svenskt 1600-tal kan nämnas.⁴⁶

Sigfrid Aron Forsius (ca 1560–1624), den lärde från Helsingfors, skrev in Sigfridus i sin psalm ”Står up af synden med all flit”.⁴⁷ Johan Schmedeman (1653–1713), som ordnade vårt postväsende, arbetade om Johann Francks (1618–1677) psalm ”Jesu, meine Freude” i sin översättning så att begynnelsebokstäverna i de två första versraderna av varje strof bildade hans namn. Håkan Ekman (ca 1650–1719), en av de första Lundastudenterna, tycks ha låtit sitt namn inflyta i morgonpsalmen ”Hwarmed skal jag dig lova”.⁴⁸ Och furstinnan Maria Euphrosyne lät kompilera psalmer och andakter till en andaktsbok, *Der Geistlich-hungerigen Seelen Himmelsches Manna*, tryckt 1681, den som fanns också i Möhlmans bibliotek. Hon fick sitt namn inskrivet i den gratulationsdikt som inleder den. Ett ytterst konstfullt exempel på detta slags ”Personalisierung” utgör här psalmen ”Gar wol mein Herz entschlossen ist” där inledningsbokstäver i psalmens verser markerats så att de bildar namnet Maria Euphrosina och där dessutom var och en av psalmens tretton verser avslutas, med viss variation, med orden ”Gott ist mir alles”, furstinnans eget valspråk.⁴⁹ Här får vi också en påminnelse om att svenskt 1600-tal på intet sätt var entydigt svenskspråkigt.

Den psalmhistoriskt intresserade forskaren skulle i detta material kunna hämta exempel på en texts förändrade *Sitz im Leben* från tillfällesdikt till psalm. Den tyska psalmen ”Wie schön leuchtet der Morgenstern” skrevs av Philipp Nicolai (1556–1608) ursprungligen till en bröllopsfest 1599 med brudgummens namn, Wilhelmus Graf und Hertzog zu Waldeck, som ett akrostikon. När biskop Petrus Jonæ Angermannus (1559–1630) i Växjö bearbetade den till svenska, ”Så skiön lyser then Morgonstiern”, som en bröllopsskrift till Sveno Magni (d. 1638), präst i stiftet, tillfogades verserna 7, 8 och 9, ”och finnes samma brudgummas namn i wersarnas *initial* bokstäfwer

46. Stina Hansson, *Svensk bröllopsdiktning under 1600- och 1700-talen: Renässansrepertoarens framväxt, blomstring och tillbakagång*, Göteborg 2011, 104. Akrostikonexempel ges på s. 104, 114–116, 126, 153, 158, 164, 253, 272.

47. Lars Högmarck, *Psalmopoeographia: En utförlig beskrifning öfver them, som hafwa 1. sammansatt, 2. öfversatt och 3. förbättrat psalmarna, vti then, på Kongl. Maj:ts allernådigsta befallning, åhr 1695. öfversedda Svenska Psalm-Boken*, Stockholm 1736, 107. Ytterligare akrostikonexempel finns på s. 138, 236, 266, 284–287, 302, 312, 331, 358, 373, 382, 387, 389, 405, 411.

48. Bengt Hildebrand, ”Håkan (Pedersson) Ekman”, i *Svenskt biografiskt lexikon*, vol. 13, Stockholm 1950, 142. Se även Belfrage, *1600-talspsalm*, 189.

49. Susanne Tienken, ”Gott ist mir alles: Zur Indexikalität von Sprachwahl im schwedischen Adel des 17. Jahrhunderts am Beispiel Maria Euphrosynes De la Gardie (1625–1687)”, i Daniel Solling & Dessislava Stoeva-Holm (red.), *Ein Ewigs Feuer dir entbrant”: Germanistische Studien zu Sprache, Literatur und Kultur. Festschrift für Prof. Dr. Bo Andersson zum 60. Geburtstag*, Uppsala 2015, 169–189.

tydeligen vtfördt”.⁵⁰ I 1695 års psalmbok fick den nummer 131 och placeras under rubriken ”Jule-högtids Psalmer”.

Ett akrostikon kan som framgått markera, med namns nämnande, författare, översättare eller adressat, i gratulationsdikter och hyllningsvers av olika slag. Ett tredje exempel på den tidigmoderna tidens Personalisering kan ges med de personalier som, liksom dikterna till den dödes minne och de efterlevandes tröst, ofta kom att bifogas de tryckta likpredikningarna. Även dessa samlades i de lärdes bibliotek, predikningarna till uppbyggelse, personalierna som läsvärda biografier där ett människoliv tecknas mer eller mindre sanningsenligt. ”Åtta band med Svenska Likpredikningar. perg.b.” och ”Likpredikningar 32 styck., hållne i Stockholm, dels Svenska, dels Tyska” är två av många poster i förteckningen av Möhlmans ansenliga boksamling.⁵¹

Detta och mycket mera skulle kunna behandlas i ett tvärvetenskapligt projekt om 1600-talet och personifiering. ▲

SUMMARY

The Passion of Jesus was once a central theme for versified meditations, even in the Swedish language, and according to preserved book auction catalogues, these were found in many libraries. In the 1720s, two longer passion poems were published, written by Sophia Elisabet Brenner and Jacob Frese. The latter clearly used Haquin Spiegel's recently printed passion sermons as a resource, while Brenner wrote with greater proximity to authors like Johann Gerhard. In these poems, the suffering and death of Jesus are depicted with an "I" present in the scene – a witness who actively observes and contemplates what is happening. Such poems can serve as examples of a piety characterized by introspection and individualization. But are these poems also examples of what the German hymnologist Lukas Lorbeer identifies as the era's "Personalisierung"? It is doubtful. Here, an almost anonymous "I" establishes a connection with later readers, inviting us to follow along and see what is happening. However, a proposal is presented in this article for an interdisciplinary research project based on this early modern interest in the individual, manifested in, among other things, biographies in funeral sermons, the rich occasional poetry, numerous copperplate portraits, and a frequent use of acrostics.

50. Högmarck, *Psalmopoeographia*, 131.

51. *Förteckning*, 48–49.